

ԱՐՏԱՄԵՏ ՔԱՂԱՔԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Բանալի բառեր՝ Արտամետ, Վասպուրական, «Մատեան ողբերգութեան», ձեռ. ՄՄ 5883, Դավիթ Արտամետցի, գրչության կենտրոն:

Մուտք

Սույն հոդվածում ներկայացրել ենք Վասպուրական աշխարհի քաղաքներից մեկի՝ Արտամետի գրչության կենտրոնը: Այս քաղաքի պատմությունը մանրամասն ներկայացրել է Թադևոս Հակոբյանն իր «Պատմական Հայաստանի քաղաքները» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ: Սակայն Արտամետի ձեռագրական ժառանգությունը չի եղել ուսումնասիրողների հետաքրքրության շրջանակներում: Թեև պահպանված ձեռագրերը սակավ են, սակայն խոստովն նյութ են հաղորդում Արտամետում ձեռագրաստեղծման գործի մասին:

Արտամետ քաղաքը մտել է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Տոսպ գավառի մեջ: Այն Վանա լճի հարավարևելյան ափին է, Վան քաղաքից մոտ 13 կմ հարավ-արևմուտք՝ եռանկյունաձև փոքրիկ սարավանդի վրա, որն աստիճանաբար իջնում է դեպի լիճը: Սարավանդի մի կողմում նրա Ձարդ կոչված բերդն էր, իսկ վերջինիս շրջակայքում տարածվում էր բուն քաղաքը: Արտամետը հնում հարուստ է եղել մրգատու այգիներով, հողերը ոռոգվել են Մենուայի կամ Շամիրամի ջրանցքով, որ կոչել են «Շամիրամ Սու»:

«Արտամետի դիրքն ու բնությունն ունեն անզուգական գեղեցկություն: Նրա հյուսիսային կողմում ծփում են Վանա լճի ջրերը, իսկ հարավում բարձրանում են Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի մի քանի լեռնագագաթները, որոնց կատարներից տեսանելի են ամբողջ լիճն ու նրա շրջակայքի բնակավայրերը: Գյուղաքաղաքն ամբողջությամբ թաղված էր պտղատու այգիների, հատկապես խնձորենիների և ընկուզենիների մեջ»¹:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, tumanyan.lusi@gmail.com, պ.գ.թ., հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 դեկտեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 8 դեկտեմբերի, 2024:

¹ Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 74:

Արտամետը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է, որի անունն ավանդաբար կապվում է Անահիտ դիցուհու (հունարեն՝ Արտեմիս) անվան հետ. ենթադրաբար այստեղ եղել է հեթանոսական մեհյան, որը քրիստոնեության ընդունումից հետո վերածվել է եկեղեցու²: Իսկ Թովմա Արծրունի պատմիչը փորձում է այն բացատրել՝ գրելով, թե Արտամետ նշանակում է «Արտաշեսի մուտք» կամ «Արտավանի մուտք». «Իսկ զանուն քաղաքին կոչեաց Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշեսի ձեռակերտ կամ թէ Արտաշեսի եկք, զի ըստ պարսիկ ձայնի Մատ՝ եկք թարգմանի»³:

Քաղաքի կառուցումը վերագրում են Հայոց Արտաշես Ա-ին (Ք.ա. 2-րդ դար). արքան այն կառուցել էր իր կնոջ՝ Սաթենիկի համար որպես քաղաք-ամառանոց: Քաղաքի տարածքում և շրջակայքում պահպանվել են հեթանոսական պաշտամունքային կառույցների հետքեր⁴: 19-րդ դարում օտարազգի գիտնականներ պրոֆ. Շուլցը, Մյուլլեր Սիմոնիսը, դոկտ. Պելքը հնագիտական ուսումնասիրություններ են կատարել Արտամետ քաղաքում ու շրջակայքում և հայտնաբերել Վանի թագավորության մի քանի սեպագրեր (Մենուայի ջրանցքի պատերին, կից ժայռերի վրա)⁵:

Մինչև 8-րդ դարի վերջերը Արտամետը մտել է Ռշտունի իշխանների տիրույթների մեջ, իսկ դրանից հետո անցել է Արծրունի իշխաններին և վերելք ապրել Արծրունիների թագավորության օրոք՝ 10-11-րդ դարերում: Արտամետով է անցել Վանն ու Ոստանն իրար կապող ճանապարհը: Բնակիչների հիմնական աշխատանքը այգեգործությունն էր. հայտնի էր հատկապես խնձորը, որը վաճառքի էր տարվում նաև այլ բնակավայրեր: Այգեգործությունից բացի, բնակչությունը զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ, ձկնորսությամբ, արհեստներով ու առևտրով:

19-րդ Անմեղաբարնտամետը շարունակում էր մնալ հայկական փոքրիկ քաղաք, որն ուներ Սուրբ Աստվածածին գործող եկեղեցի, դպրոց, բարեգործական ընկերություն՝ «Արշակունեացը», որը նպաստում էր մշակութային և կրթական գործի առաջագիմությանը: Հայ բնակչության սիրելի ուխտավայրերից էին տեղի Սուրբ Շմավոն, Թուխ Մանուկ և Սուրբ Հակոբ մատուռները, կար նաև հունական մի եկեղեցի⁶: Արտամետի հայ ազգաբնակչությունը տուժել է 1895 թ. համիդյան ջարդերի ժամանակ, իսկ 1915 թ. Մեծ եղեռնի հետևանքով բնակավայրը հայաթափվել է:

² Նույն տեղում:

³ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխ.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 96:

⁴ Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 76-77:

⁵ Լինչ, Հայաստան. ուղեւորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 133-137:

⁶ Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 75-76:

1369 թվականին ընդօրինակված Նարեկ աղոթագիրքը

Արտամետի գրչության կենտրոնից մեզ հայտնի է երեք ձեռագիր: Վաղագույնը 1369 թ. Ստեփաննոս կրոնավորի ընդօրինակած Գրիգոր Նարեկացու «Մատենանոց երգերգութեան» աղոթագիրքն է (ՄՄ 5883): Ձեռագրի արտաքին տվյալներն են. գրանչութիւն թուղթ (472 թերթ, 17.5x12), գիրը՝ բոլորգիր, մանրանկարչությունը՝ կիսախորան (3ա), ճակատագարդ (159բ, 339բ), լուսանցազարդեր, զարդագրեր և համեստ գունապնակ (կարմիր, մանուշակագույն)⁷:

Գրչության ժամանակի ընդարձակ հիշատակարանում նշված են գրչության վայրը, թվականը, ինչպես նաև գրչի, նրա ազգականների, գրչությանն օժանդակած անձանց, ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարների անունները: Ստեփաննոս կրոնավորը մատյանն սկսել է գրել Վարագավանքում, ապա քաղաքական ծանր իրավիճակի պատճառով շարունակել և ավարտել է 1369 թ. Արտամետի Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գևորգ եկեղեցիների հովանու ներքո: Հիշատակարաններում թվարկված են և՛ Վարագավանքի, և՛ Արտամետի եկեղեցիների անունները. «...ի հռչակաւոր եւ աստուածաբնակ ուխտս Վերին Վարագ, ընդ հովանեաւ տիեզերալոյս Սուրբ Նշանիս եւ Սուրբ Փրկչիս եւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Գալիլեայ եւ երկոյտասան սուրբ եկեղեցացս ի լուսաշաղախ լեառնս, որ երկոյտասան լոյսն ճառագայթեցաւ ակներեւ ամենայն աշխարհի» (158բ):

«Արդ, գրեցաւ հոգելից եւ աստուածային տառս ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Գէորգա զաւրավարիս ի գեղջս, որ կոչի Արտամետ, ի հայրապետութեանն տէր Ներսէսի, ի թվականութեանն Հայոց ՊԺԸ (1369), յունիս ի տասն սկսեալ եւ ի սեպտեմբեր Լ (30) աւարտեալ: Զգիրգս յառաջն ի Վարագ սկսաք ի գրել: Իծն անիծեալ եւ չար թշնամին, որ ի սկզբանէ հակառակ է Աստուծոյ, յարուցմունք արար ի վերա մեր եւ յանաւրինաց բռնութենէ խիստ ի նեղութիւն կայեաք եւ զամն ողջ ի փախուստ եւ հալածական շրջէաք եւ հեծելոց շարժմունք ի վերա երկրի» (468աբ)⁸:

Այստեղ հանդիպում ենք մի սակավ հանդիպող մանրամասի՝ Ստեփաննոս գրիչը նշել է ձեռագրի ընդօրինակման տեղությունն ըստ ամիսների՝ հունիսի 10-ից սեպտեմբերի 30-ը: Նշանակում է, շուրջ չորս ամսվա ընթացքում գրիչը կարողացել է ընդօրինակել Նարեկ աղոթամատյանը ծայրից ծայր: Ձեռագրի էջերին գրչի թողած մի հիշատակագրությունից տեղեկանում ենք, որ Արտամե-

⁷ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Է. Բ, կազմ.՝ Օննիկ եգանյան, Անդրանիկ Զեյթունյան, Փայլակ Անթաբյան, Երևան, 1970, էջ 203:

⁸ Ժ. Գ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Առն Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 489:

տում ամռանը երբեմն բավական ցուրտ է եղել և թանաքը սառել է. «Յուրտ էր եւ սեւադեղս պաղ, ե[ւ] գիրն կու փռուէր. դեռ արեւ տեսայ» (34բ-35ա):

Ձեռագրի տարբեր էջերին թողած հիշատակարաններում Ստեփանոս կրոնավորն հիշատակել է իր ծնողների և քրոջ անունները՝ նշելով, որ այս մատյանն ընդօրինակում է ի հիշատակ նրանց (186ա, 327ա, 357բ, 158բ-159ա, 339բ):

«Առաջնորդութեամբ Սուրբ Հոգոյն եւ կարողութեամբ Սուրբ Նշանիս գրեցաւ յերից գրոցս զմի գիրքս առաջին յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց. հաւրն իմ Կիրակոսի, որ փոխեալ է յԱստուած, եւ մաւրն իմ Մէլէքի, եւ քեռն իմ Գենէի եւ ամենայն արեան մերձաւորաց» (158բ-159ա):

«Արդ, գրեցաւ կարողութեամբն Աստուծոյ երկրորդ գիրքս սուրբ վարդապետին Գրիգորի Նարեկայ, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ գրչի Ստեփաննոսի, յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, հաւրն իմ Կիրակոսի, եւ մաւրն իմ Մէլէքի եւ ամենայն արեան մերձաւորաց» (339բ):

Գրիչը երախտագիտությամբ է նշում, որ ձեռագրի գրչության ընթացքում՝ և՛ գրչության գործում, և՛ կենցաղային խնդիրներում, իրեն օգնել է իր մայրը՝ Մելեքը:

«Քրիստոս Աստուած, ողորմի անարժան գրչի Ստեփաննոսի, եւ մաւրն իմ Մելէքի, որ շատ աշխատեցաւ հետ գրոցս եւ զմարմնաւոր պէտքն բերէր, յիշեցէք ի Քրիստոս» (278բ):

«Ամենակալն Աստուած քաւեսցէ՛ զմեղս եւ <ն> ջնջեսցէ՛ զանց[ան]ս ծեր մաւրն իմ, որ երախ[տ]իք կայ ի գիրքս» (396ա):

Մի քանի բառով ներկայացնենք սույն մատյանի բովանդակային առանձնահատկությունը: Մատյանի էջերից մեկում Ստեփաննոս կրոնավորը նշում է, որ երեք գրքերից առաջինն ավարտեց, մեկ այլ էջում՝ որ երկրորդն ավարտեց. «Առաջնորդութեամբ Սուրբ Հոգոյն եւ կարողութեամբ Սուրբ Նշանիս գրեցաւ յերից գրոցս զմի գիրքս առաջին...», «Արդ, գրեցաւ կարողութեամբն Աստուծոյ երկրորդ գիրքս...» (158բ, 339բ): «Գիրք» ասելով գրիչն այստեղ նկատի չունի երեք տարբեր ձեռագրեր, այլ՝ աղոթամատյանի մասերը. ստացվում է վասպուրականյան վանական միջավայրում Նարեկ մատյանը երեք մասի է բաժանվել, ինչն էլ իր արտահայտությունն է գտել Ստեփաննոս կրոնավորի 1369 թ. ընդօրինակած ձեռագրում: Ստեփաննոս գրչի սույն հիշատակարանները և Նարեկ աղոթամատյանը երեք մասով ներկայացված լինելը ժամանակին նկատել են աղոթամատյանի քննական բնագիրը կազմողները՝ Պողոս Խաչատրյանն ու Արշալույս Ղազինյանը (1985 թ.): Նարեկ աղոթամատյանի եռամաս այս բաժանումը, որ հայտնի է Մատենադարանի 5883 ձեռագրից և տեղ է գտել 1985 թ. քննական

⁹ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա ողբերգութեան (քննական բնագիր), աշխ.՝ Պողոս Խաչատրյանի և Արշալույս Ղազինյանի, Երևան, 1985, էջ 46, 183-184:

բնագրում, արժանացել է նարեկագետների, այդ թվում՝ Ֆրանսիացի աստվածաբան, հայագետ Ժան Պիեռ Մահեի ուշադրությանը¹⁰:

Տեսնենք, թե որ գլուխներով է սահմանված երեք մասի բաժանումը: Առաջին հատվածին վերաբերող հիշատակարանը հաջորդում է ԼԴ (34) գլխին, ուստի նշանակում է՝ երկրորդ մասը սկսվում է ԼԵ (35) դավանականական գլխով: Երկրորդ հատվածին վերաբերող հիշատակարանը հաջորդում է ՀԴ (74) գլխին, ուստի նշանակում է՝ երկրորդ մասը սկսվում է ՀԵ (75) դավանականական գլխով: Աղոթամատյանի ԼԵ և ՀԴ գլուխները Հավատքի խոստովանություն ներկայացնող հայտնի երկու գլուխներն են, որտեղ Գրիգոր Նարեկացին շարադրել է Մի Աստվածության և Սուրբ երրորդության (Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու), Քրիստոսի մարդեղության և իրականացրած փրկագործության, Մարիամ Աստվածածնի, Աստվածընկալ Խաչի վերաբերյալ Քրիստոնեական եկեղեցու, այդ թվում՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու դավանանքը: Հիրավի, տրամաբանական է, որ դավանաբանական գլուխները պետք է սկիզբ լինեն որևէ գրքի կամ նրա առանձին հատվածի. այսպես է Հայ եկեղեցու ժամագրքում, որը սկսվում է «Հրաժարիմք»-ով և «Խոստովանիմք եւ հաւատամք» հանգանակով, այսպես է Խորհրդատետր-Պատարագամատուցում, որտեղ «Բուն Պատարագ»-ի հատվածը սկսվում է նիկիական Հավատո հանգանակով:

Ստեփաննոս գրչից հիշատակարան կա մեկ այլ ձեռագիր **Նարեկ աղոթագրքում** ևս (ՄՄ 5076): Ձեռագրի էջերից մեկի ստորին հատվածում Ստեփաննոսը թողել է հետևյալ փոքրիկ գրությունը. «Նաեւ զիս՝ զմեղաւք զառաժեալ Արտամեցի Ստեփաննոս, որ միայն զանուն ունիմ եւ ի գործոյն ոչ, յիշեսցիք յաղաւթս ձեր, եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ամեն: ԹՎ. ՊԻԵ (1376)» (127բ): Սույն մատյանի գրչության ժամանակի մասին մասնագետների կարծիքները տարբեր են: Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյանն այն համարել է 13-րդ դարում ընդօրինակված մատյան¹¹, այս կարծիքին են նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակի կազմողները՝ Օ. Եգանյանը, Ա. Զեյթունյանը, Փ. Անթաթյանը¹²: Մինչդեռ Պ. Խաչատրյանը և Ա. Ղազինյանը ձեռագրի գրիչ են համարել Ստեփաննոս Արտամեցուն, իսկ գրչության հավանական թվական նշել են 1360-ը¹³: Նկատի ունենալով գրչական և լեզվական տարբերությունները մյուս մատյանի հետ

¹⁰ **Ժան-Պիեռ Մահե**, «Ողբերգության Մատյանի» կառուցվածքի և ստեղծագործության մի քանի հարցեր, ՊԲՀ, 1986, № 4, էջ 99-105:

¹¹ Այս մասին տե՛ս Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյանի գրությունը ձեռագրի 1-ին էջին:

¹² *Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հ. Բ, էջ 29:

¹³ **Գրիգոր Նարեկացի**, *Մատենա ողբերգութեան (քննական բնագիր)*, էջ 42:

(ՄՄ 5883) կարծում ենք, որ այս ձեռագիրն ընդօրինակվել է 13-14-րդ դարերում (մինչև 1360 թ., քանի որ ձեռագրում այդ թվականի հիշատակարան կա), իսկ հետագայում պատկանել է Ստեփաննոս Արտամետցուն, որ և ձեռագրում թողել է իր անունը:

Արտամետի գրչության կենտրոնից հայտնի այլ ձեռագրեր

Արտամետից մեզ հայտնի են այլ ձեռագրեր ևս: 1569 թ. Նիկողայոս երեցն ընդօրինակել է Ավետարան (ՄՄ 5490)¹⁴. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուաբերութեան Հայոց ի ՌժԸ (1569), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիս կաթողիկոսի, ի դառն եւ ի վշտայշատ ժամանակիս, որ եմք գերի ի ձեռս աւել-լազգաց վասն» ծովացեալ մեղաց մերոց, ձեռամբ անմիտ եւ սղալաբան եւ բծուն, մեղօք լցեալ սուտանուն Նիկողայոս իրիցու, ի գօղն, որ կոչի Արտամետ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային եւ Ամենափրկին» (316բ):

Հիշատակարանում գրիչը նշել է իր ընտանիքի անդամներին՝ ծնողներին՝ Ատոմ քահանային և Գուլբահատին, որդուն՝ Հովհաննես քահանային, նրա որդի Կարապետին և այլոց: Կարապետը սույն ձեռագրի թղթի կոկողն է. «Զկարապետն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թխտին» (317ա):

Ձեռագրի լուսանցային հատվածներում գրիչը թողել է փոքրիկ հիշատակագրություններ. մեկում ողբում է իր ծանր օրերը, մյուս երկուսում՝ ընթերցողներից բժշկության աղոթք խնդրում իր անձի համար. «Աղ եւ աւաղ զիս եւ զաւուրքս իմ յամենայն ժամ, որ ի տատանման կամ հանապազ» (61ա): «Աւետարանն բժշկութեան կարդայ եւ զմեղաւոր գծողս յիշեա՛ ի Տէր», «Աւետարանս բժշկութեան կարդայ եւ գծողս յիշեա՛ ի Տէր» (114բ, 261ա):

Այս ձեռագրի պատվիրատու-ստացողը Նսեֆ անունով մի բարեպաշտ կին է, որն ստանալով բաղձալի մատյանը, այն ընծայել է Անկղ գյուղի Սուրբ Գևորգ զորավար եկեղեցուն (Հայոց ձոր գավառում)՝ որպես բարի հիշատակ իր և իր ազգականների համար: Ձեռագրի արտաքին տվյալներն են. գրանյութը՝ թուղթ (320 թերթ, 21x16), գիրը՝ բոլորգիր, մանրանկարչությունը՝ երեք ավետարանիչների պատկերներ (Մարկոս 91բ, Ղուկաս 151բ, Հովհաննես և Պրոխորոն 248բ), կիսախորաններ (2ա, 92ա, 152ա, 249ա), լուսանցազարդեր, զարդագրեր, գործածված գույները՝ կարմիր (մուգ, վառ), կանաչ, կապույտ, դեղին, նարնջագույն, շագանակագույն¹⁵:

¹⁴ Զուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 117:

¹⁵ Նույն տեղում:

17-րդ դարասկզբին Արտամեստում գրչական գործունեություն է ծավալել **Կարապետ քահանան**: Նրա ընդօրինակած ձեռագրերը մեզ չեն հասել, սակայն մեկի մասին կան վկայություններ: Այս ձեռագիրը **Ավետարան** է, ընդօրինակվել է 1605 թ.: Համաձայն Մակար եպս. Բարխուդարյանցի՝ 19-րդ դարավերջին այն պահվում էր Շամքորի Նոր Փիփ ավանի Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցում: Ձեռագիրը թղթյա է՝ պարզունակ նկարազարդումով, ծաղկողը Կարապետ գրչի եղբայրն է՝ տեր Ատոմը, իսկ պատվիրատու-ստացողներն են՝ Գուլիարը, Սաղդաթեարը, Սպանդիարը. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գեաւղս, որ կոչի Արտամէտ, ձեռամբ ... Կարապետ երիցու, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, Սուրբ Ստեփաննոս նախավկային եւ Ամենափրկչին»¹⁶:

Այս ժամանակները ծանր և արյունալի էին, որովհետև սկսված թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառով մեծապես տուժում է նաև Հայոց երկիրը: Կարապետ գրիչն իր ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում նկարագրել է տեղի ունեցած արհավիրքները. թուրք զորագլուխը Կոստանդնուպոլսից զորքով արշավում է Շահ Աբասի դեմ, սակայն չի հաջողվում նրա ծրագիրը, և ետդարձին նա ասպատակում և ավերում է Վան քաղաքն ու շրջակայքը: Այս պատճառով սկսվում է արտագաղթ դեպի այլ երկրներ, իսկ մնացողները մատնվում են սովի: Գրիչը ողբալով նշում է, որ այդ օրերին ինքը ևս իր ընտանիքի հետ արտագաղթեց, և օտար երկրում մահացան իր կինը, դուստրերը, որդին՝ Մկրտիչը, հարսները, եղբայրը՝ տեր Ատոմը, որ ծաղկել էր Ավետարանը¹⁷:

Մակար եպս. Բարխուդարյանցից բացի, սույն ձեռագիրը տեսել և հիշատակարանը 1876 թ. «Մեղու Հայաստանի» թերթում (թիվ 38) հրատարակել է Աղեքսանդր Արարատյանցը, սակայն որպես գրչության թվական նշել է ոչ թե ՌԾԳ (1605), այլ ՌԽԳ (1594)¹⁸: Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, կարևորելով սույն ձեռագրի հիշատակարանում նկարագրված պատմական դեպքերը, իր «Город Джуга» գրքում ևս ներառել է այս հիշատակարանը՝ օգտվելով Մակար եպս. Բարխուդարյանցից¹⁹: Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանն իր անտիպ ձեռագրացուցակում, օգտվելով և՛ Մակար եպս. Բարխուդարյանցից, և՛ «Մեղու Հայաստանի»

¹⁶ **Մակար եպս. Բարխուդարեանց**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 297-298: **Ա. Մաքևոսյան**, Հայկական գրչության կենտրոնների համահավաք քարտարան (անտիպ, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան): Տե՛ս նաև Թ. **Մինասյան**, Ուտիքի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2020, էջ 145:

¹⁷ **Մակար եպս. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 297-298:

¹⁸ **Ա. Արարատեանց**, «Փիբ», Մեղու Հայաստանի լրագիր, 1976 թ., թիվ 38, էջ 2-3: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, մասն Ա (1601-1620 թթ.), կազմ.՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 193-195, հրատարակողները 1594 թվականն ուղղել են 1605:

¹⁹ **С. В. Тер-Аветисян**, *Город Джуга*, Тбилиси, 1937, сс. 48-50.

թերթից, սույն ձեռագրի հիշատարականն ընդօրինակել է երկու անգամ՝ նշյալ թվականների ներքո²⁰:

Արտամետից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը 17-րդ դարում ընդօրինակված ծիսամատյան է (ՄՄ 5533) Ատենի ժամագիրք (ներառում է ժամագիրք, Խորհրդատետր, Տոնացույց): Ձեռագրի արտաքին տվյալներն են. գրանյութը՝ թուղթ (224 թերթ, 21.5 × 16), գիրը՝ բոլորգիր, մանրանկարչությամբ հարուստ չէ, ունի լուսանցազարդեր և զարդագրեր, գործածված գույները՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ²¹: Ձեռագրի գրիչը **Դավիթ երեցն** է. «Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր և Որդույ և Սուրբ Հոգույն, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Եւ արդ, աւարտեցաւ ժամագիրքս ձեռամբ Դավիթ իրիցու, ի գեօղս Արտամետ, յիշատակ հաւատարիմ և բարեմիտ առն Աստուծոյ՝ հիւս[ն] Սիամոնին, և ծնողացն՝ Մէլքոնին և Յազամաթին, կողակցին՝ Սառին, որդոցն՝ Մարտիրոսին և Մէլքի (այստեղից թափված է)» (224բ):

Ինչպես տեսնում ենք, երբ ձեռագիրը հասել է Մատենադարան, վերջին թերթերն արդեն թափված են եղել, ինչի արդյունքում էլ գրչության հիշատակարանն ամբողջական չէ: Վանեցի ուսուցիչ Հովհաննես (Օնիկ) Բարադամյանն այս ձեռագիրը տեսել է Վարազավանքում (1906-1907 թթ.) և մի քանի տող արտագրել գրչության հիշատակարանից՝ և՛ գրչին, և՛ ստացողին վերաբերող հատվածներից: Մեջբերենք ստացողին վերաբերող հատվածը այնպես, ինչպես այն արտագրել է Բարադամյանը. «Ես՝ հիւսն Սիամոնս ետու զսուրբ գիրքս ի դուռն Ս. Գէորգեայ զօրավարին, որ ի գեօղս Քէօշի, յիշատակ հոգոյ իմոյ. ամէն»²²: Այս քանից պարզ է, որ Վարազավանքում գտնվելու ժամանակ այս ձեռագրի վերջին թերթերը դեռևս պահպանված էին: Բնականաբար պատվիրատու-ստացողը՝ Սիամոնը, ստանալով բաղձալի ձեռագիրը, այն անմիջապես ընծայել է Քյոշի Սուրբ Գևորգ եկեղեցուն, ուստի ընծայման թվականը՝ 1651, կարող ենք համարել նաև գրչության ավարտի թվական: Ինչ վերաբերում է ընծայման վայրին՝ «ի դուռն Ս. Գէորգեայ զօրավարին, որ ի գեօղս Քէօշի», կարծում ենք, որ այն Վասպուրականի Հայոց ձոր գավառակի Քյոշք գյուղն է, որն ունեցել է Սուրբ Գևորգ անվամբ եկեղեցի²³:

²⁰ Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց. Աւետարանք, 1-ին օրինակ, 2-րդ թղթապանակ, էջ 1146, 1246. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ: Տե՛ս նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, մասն Ա (1601-1620 թթ.), էջ 185, 193-195:

²¹ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Բ. Բ, էջ 127-128:

²² **Յ. Բարադամեան**, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ 6333, 80ա, հմր. 329: Տե՛ս նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, մասն Գ (1641-1660 թթ.), կազմ.՝ Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 451:

²³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. 5, կազմ.՝ Ք. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Երևան, 2001, էջ 402-403:

ՄՄ 4726 և ՄՄ 5381 ձեռագրերի գրիչը Դավիթ Արտամեստցին է, որ, մեր կարծիքով, նույն Դավիթ երեցն է: Այս մատյաններում գրչության վայրը նշված չէ, սակայն չի բացառվում, որ դրանք ընդօրինակվել են Արտամեստում:

Ձեռագիր ՄՄ 5381-ը բովանդակությամբ Ավետարան է՝ ընդօրինակված 1682 թ.²⁴. «...Դավիթ Արտամեսցի հասանել ի վերջին գիծ աստուածախօս Աւետարանիս... ի թվին ՌՃԼԱ, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, որ կամք գերի ի ձեռս աշխատեոից ազանց, զոր Տէր Աստուածն ազատեսցէ զքրիստոնեայսն ի ձեռաց անօրինաց. ամէն» (230ա):

Ձեռագրի արտաքին տվյալներն են. գրանյութը՝ թուղթ (232 թերթ, 20.5x15), գիրը՝ բոլորգիր: Ձեռագրի թերթերը պակասավոր են. Մատթեոսի Ավետարանի սկիզբը չկա, ունի երեք կիսախորան՝ Մարկոսի, Դուկասի, Հովհաննու Ավետարանների սկզբում (44ա, 92ա, 172ա), կան լուսանցազարդեր և զարդագրեր, գործածված գույները՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ, դեղին, մանուշակագույն, նարնջագույն:

Ձեռագիր ՄՄ 4726-ը բովանդակությամբ Ճառքնտիր է, գրիչներն են Դավիթ Արտամեստցին, տեղի Մխիթարը, Ավետիսը, իսկ ստացողներն են Խլղաթը, Խոսրովը և նրանց ազգականները: Ձեռագրի արտաքին տվյալներն են. գրանյութը՝ թուղթ (269 թերթ, 35x25), գիրը՝ բոլորգիր, մանրանկարչությամբ հարուստ չէ, ունի լուսանցազարդեր²⁵:

Ընդարձակ հիշատակարանը չի պահպանվել, ուստի հայտնի չէ գրչության թվականը (վերագրվում է 17-րդ դարին): Յուրաքանչյուր ճառից հետո կան մանր հիշատակագրություններ, որոնցում գրված են գրիչների և ստացողների անունները, սակայն գրչության վայրը և թվականը նշված չէ. «...մեղսամած գրչի՝ Աւէտ յորջորջի...», «...եւ մեղապարտ գրչիս տէր Մխիթարին», «...եւ զգրիչս՝ զտէր Դավիթ Արտամեսցիս» (7բ, 9ա, 150ա):

Ձեռագիրը բովանդակում է տարաբնույթ աստվածաբանական նյութեր՝ պատմություններ և ավանդություններ (Աստվածընկալ Խաչափայտի, Քրիստոսի պատկերի, Երեք մոգերի, Քրիստոսի մանկության, Պիղատոսի թղթի, Մովսիսական օրենքի, հայերի մոտ Մուհամեդի գալստյան մասին), սրբերի վարքեր (Սուրբ Աստվածածնի ծննդյան, Վերափոխման, Դավիթ մարգարեի, Ստեփաննոս Ուլնեցու, Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես հայրապետի և Խաղի, Հովհան Օձնեցու), տեսիլներ (Սուրբ Աստվածածնի, Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես Շնորհալու),

²⁴ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 95:

²⁵ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմ.՝ Օննիկ Եգանյան, Անդրանիկ Զեյթունյան, Փայլակ Անթարյան, Երևան, 1965, էջ 1272-1273:

եկեղեցու տարբեր հայրերի խրատներ և նրանց գրվածքներից հատվածներ (Հովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ Ասորի, Բարսեղ Կեսարացի, Թեոփիլոս, Եվսեբիոս Կեսարացի, Հիպոլիտոս, Եղիշե, Վարդան Վարդապետ, Սարգիս Շնորհալի, Գրիգոր Վարդապետ, Հովհաննես Գառնեցի, Հակոբ Սրճեցի, Անանիա Նարեկացի, Հովհաննես Երզնկացի), ճառեր նվիրված Քրիստոսի Ծննդյանը, Ավագ շաբաթվա օրերին, Կիրակի օրերին, ներբող ձևոված Սուրբ Հարություն տոնին, Թագեոս առաքյալի անվամբ կանոններ, Վարդան Արևելցու Արարածոց գրքի մեկնությունը:

1655 թ. Արտամետ քաղաքում **Շարակնոց** է ընդօրինակել **Խաչատուր** գրիչը: Այս ձեռագրի ճակատագիրն այսօր անհայտ է, սակայն Մարմետ գյուղի եկեղեցում այն տեսել է Հովհաննես Բարադամյանը (1906-1907 թթ.) հիշատակարանից արտագրելով մի քանի բառ. «Աւրհնեալ է Աստուած, աւարտեցաւ Շարակնոցս ձեռամբ Խաչատուր քահանայի (Խաչատուր քահանայս երեցի Շարակնոցս), ի քաղաքս Արտամետ, ի դուռն Ս. Տիկին եկեղեցւոյ, ի թուին Հայոց ՌՃԴ (1655), սեպտ. Գ. (3), աւուրն Դշ. (չորեքշաբթի)»²⁶: Համաձայն նրա վկայության՝ ձեռագիրն արդեն իսկ գտնվում էր վատ վիճակում՝ «...կազմալոյծ և յատակի սեկն ու սկզբի թղթերը թափած...»²⁷:

Բնականաբար, Արտամետում այլ ձեռագրեր ևս ընդօրինակվել են, որոնք տարաբնույթ աղետների և պատերազմների պատճառով մեզ չեն հասել: Սույն հոգվածը գրելիս ձեռագրագիտական հարցերում մեզ խորհուրդներով օժանդակել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Զեռագրատան վարիչ ա.գ.թ. Դավիթ Ղազարյանը, ինչի համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում նրան:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Արտամետ քաղաքը Վասպուրական նահանգի ևս մեկ գրչության կենտրոն է, ինչի վկայականներն են այնտեղ ստեղծված և ոչ ամբողջությամբ մեզ հասած ձեռագրերը: Մեզ հայտնի վաղագույն մատյանը 1369 թ. Ստեփանոս կրոնավորի ընդօրինակած Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» աղոթագիրքն է (ՄՄ 5883): Աղոթամատյանն ունի յուրահատուկ բաժանումներ՝ գլուխ Ա-ԼԴ, ԼԵ-ՀԴ, ՀԵ-ՂԵ:

Արտամետի գրչության կենտրոնի շարունակական գործունեության մասին են փաստում 16-17-րդ դարերի մատյանները: 1569 թ. Նիկողայոս երեցն ընդօրին-

²⁶ **3. Բարադամեան**, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ 6333, 65բ, հմբ. 270:

²⁷ **Նույն տեղում: Ա. Մաքսևսյան**, Հայկական գրչության կենտրոնների համահավաք քարտարան (անտիպ, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան):

նակել է Ավետարան (ՄՄ 5490): Վկայություններ ունենք Արտամետում 1605 թ. Կարապետ երեցի ընդօրինակած Ավետարանի մասին: Արտամետից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը 17-րդ դարում ընդօրինակված Ժամագիրքն է (ՄՄ 5533), որի գրիչը Դավիթ երեցն է: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 4726 և թիվ 5381 ձեռագրերի գրիչ Դավիթ Արտամետցին նույն Դավիթ գրիչն է, և այս ձեռագրերը ևս, ըստ մեզ, ընդօրինակվել են Արտամետում: 1655 թ. Խաչատուր գրիչն այստեղ ընդօրինակել է Շարակնոց, որի ճակատագիրն այսօր անհայտ է:

LUSINE TUMANYAN

THE SCRIPTORIUM OF ARTAMET

Keywords: Artamet, Vaspurakan, *Book of Lamentations*, Ms 5883, David of Artamet, scriptorium.

The town of Artamet housed one of the scriptoria of the Vaspurakan province. Many Armenian manuscripts were copied here at different times. The earliest manuscript known to us, dating back to 1369 is Grigor Narekats'i's *Book of Lamentations* (Ms M5883), copied by the monk Step'annos. This manuscript is unique, as the book is divided into three parts: chapters 1-34, chapters 35-74, chapters 75-95.

Other manuscripts from Artamet have also reached us. In 1569, a priest named Nikoghayos copied the Four Gospels (Ms M5490). There is information about a manuscript, copied by priest Karapet in 1605 in Artamet. The next known manuscript from Artamet is a Horologion dated to the 17th century (Ms M5533). The scribe of this manuscript was a priest named David. The scribe of manuscripts M4726 and M5381 is called David Artamets'i; we conclude that he is the same priest David. Manuscript Ms M5381 is a copy of the Four Gospels dating to 1682, and manuscript M4726 is a Homiliary. In 1655, a scribe named Khachatur copied a Hymnal (Sharaknots') at Artamet, the fate of which is unknown today. Of course, other manuscripts were also copied in Artamet, which have not reached us due to various disasters and wars.

ЛУСИНЕ ТУМАНЯН

СКРИПТОРИЙ ГОРОДА АРТАМЕТ

Ключевые слова: Артамет, Васпуракан, «Книги скорбных песнопений», рукопись 5883, Давид Артамеци, скрипторий.

Один из скрипториев провинции Васпуракан находился в городе Артамет. Здесь в разное время было создано множество армянских рукописей. Самая ранняя известная нам рукопись датируется 1369 годом. Это «Книга скорбных песнопений» (называемая также «Молитвенник») Григора Нарекаци (Матенадаран, рук. 5883), переписанная монахом Степанносом. Эта рукопись уникальна, так как книга разделена в ней на три части: главы 1-34, главы 35-74, главы 75-95.

До нас дошли и другие рукописи из Артамета. В 1569 году священник Николай переписал Четвероевангелие (Матенадаран, рук. 5490). Есть сведения о Евангелии, переписанном священником Карапетом в 1605 году в Артамете. Следующая известная рукопись из Артамета – Часослов, датированный XVII веком (Матенадаран, рук. М5533). Писец этой рукописи – священник Давид. Переписчиком рукописей Матенадарана 4726 и 5381 является Давид Артаметци, которого, вероятно можно отождествить со священником Давидом. Рукопись М5381 – Четвероевангелие (переписано в 1682 году) а рукопись М4726 – Гомилиарий. В 1655 году писец Хачатур скопировал в Артамете Гимнарий (Шаракноц), судьба которого сегодня неизвестна. Естественно, в Артамете переписывались и другие рукописи, не дошедшие до нас из-за различных исторических катаклизмов.